

Κατευόδωσις στρατού - Η θρησκευτική προετοιμασία

/ [Επιστήμες, Τέχνες & Πολιτισμός](#)

Κατερίνας Γ. Καραπλή, *Κατευόδωσις στρατού, Η οργάνωση και η ψυχολογική προετοιμασία του βυζαντινού στρατού πριν από τον πόλεμο (610-1081)*, τομ. Α΄, Αθήνα 2010, εκδ. Μυρμιδόνες.

Ιερά αντικείμενα

Η ψυχολογική ενίσχυση των στρατιωτών ήταν ανάγκη να έχει και «οπτικό» μέρος• η θεϊκή παρουσία και συμπαράσταση έπρεπε να είναι απτή, ορατή. Αρχαία είναι η συνήθεια να προηγούνται του στρατού, στις εκστρατείες, ιερά αντικείμενα και σύμβολα, που κρατούσαν συνήθως οι ιερείς (1). Τα αντικείμενα αυτά είχαν διττή αποστολή: ενθαρρυντική για το «ημέτερον» στράτευμα, αποτρεπτική για το εχθρικό. Στους βυζαντινούς χρόνους τα ιερά αντικείμενα, που χρησιμοποιούνται για τους σκοπούς αυτούς στις εκστρατείες, καθώς και στις λιτανείες, είναι εικόνες, σταυροί, σταυροθήκες που περιέχουν τα Τίμια Ξύλα, λειψανοθήκες, άλλα ιερά κειμήλια, όπως π.χ. ενδύματα αγίων προσώπων τέλος, οι σημαίες, που έχουν και αυτές θρησκευτικές παραστάσεις. Με τα κειμήλια αυτά έχουν ασχοληθή πολλοί ερευνητές, κυρίως από την πλευρά της τέχνης. Εδώ θα επιχειρήσουμε μία συνοπτική παρουσίαση στα πλαίσια του αντικειμένου αυτής της εργασίας, που

είναι η φροντίδα για το ακμαίο ηθικό του στρατού και, γενικότερα, του πληθυσμού. Οι γνώσεις μας προέρχονται κυρίως από αφηγηματικές πηγές και από τα ίδια τα αντικείμενα, όσα σώζονται (2).

Εικόνες

Πρωτεύοντα ρόλο, ανάμεσα στα άλλα ιερά αντικείμενα, για την ανύψωση του ηθικού στρατιωτών και πολιτών παίζουν οι εικόνες του Χριστού, της Θεοτόκου ή αγίων, και κυρίως οι λεγόμενες « άχειροποίητες » (3).

Το 610 - πρώτο χρόνο της υπό εξέταση περιόδου - ο Ηράκλειος φθάνει στην Κωνσταντινούπολη με πλοία που φαίνεται ότι είχαν σε περίοπτη θέση εικόνας της Θεομήτορος, οι οποίες σκοπό είχαν να προστατεύσουν τον στόλο αποθαρρύνοντας τις δυνάμεις του σφετεριστή Φωκά, ήταν δηλαδή « αποτροπαϊκές » (4).

Ξεκινώντας, το 622, για την πρώτη εκστρατεία κατά των Περσών, ο Ηράκλειος είχε έ ν χερσί τήν θεανδρικήν μορφήν, ήν χεῖρες οὐκ ἔγραφαν (5). Την εικόνα αυτή (την ίδια που είχε παλαιότερα ο στρατηγός Φιλιππικός) κρατούσε και έδειχνε στους στρατιώτες την ώρα που εκφωνούσε τη δημηγορία του, όπως φαίνεται καθαρά από το κείμενο του αυτόπτη μάρτυρα Πισίδη : τό φριχτόν αὐτός τοῦ θεογράφου τύπου/ λαβών ἀπεικόνισμα, συντόμως ἔφης [...] οὗτος δέ κοινός βασιλεύς καί δεσπότης... (6) (εικ. 5).

Την ίδια ασφαλώς εικόνα κρατούσε ο πατριάρχης Σέργιος κατά την αβαρική πολιορκία του 626 (βλ. λίγο πιο κάτω). Πρόκειται για την «αχειροποίητη» εικόνα του Χριστού, που μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τα Καμουλιανά της Καππαδοκίας το 574 (7) και έγινε από τότε, και κυρίως κατά τους περσικούς πολέμους του Ηρακλείου, το παλλάδιον της αυτοκρατορίας. Σιωπή καλύπτει τη μετέπειτα τύχη της εικόνας των Καμουλιανών στις πηγές δεν γίνεται πια λόγος γι' αυτήν (8).

Οι επόμενες αναφορές των ιστορικών και χρονογράφων είναι πολύ μεταγενέστερες• απαντούν μετά την περίοδο της εικονομαχίας, κατά την οποία, όπως είναι ευνόητο, οι αυτοκράτορες δεν απέθεταν τις ελπίδες τους στις εικόνες. Μετά τη λήξη της εικονομαχίας (843), τα αυτοκρατορικά στρατεύματα και τους αρχηγούς τους προστατεύουν πλέον οι εικόνες της Θεοτόκου η αγίων. Στην περίπτωση π.χ. της μάχης του Λαλακάοντος ο αποτροπαϊκός ρόλος ανατέθηκε σε άγιο, τον ευαγγελιστή Ιωάννη, τη μορφή του οποίου ο στρατηγός Πετρωνάς, κατ' εντολή του μοναχού Ιωάννη (9), διέταξε να ζωγραφίσουν στις ασπίδες των στρατιωτών, πριν από τη μάχη (10).

Προχωρούμε στις εικόνες της Θεοτόκου (όχι αχειροποίητες) τηρώντας, ως συνήθως, τη χρονολογική σειρά. Εικόνα της Θεομήτορος έχει μαζί του στην εκστρατεία κατά του αμηνρά της Ταρσού ο στρατηγός Ανδρέας ο εκ Σκυθών (11). Δεν γνωρίζουμε, αν πρόκειται για την ίδια εικόνα που έπαιρναν μαζί οι αυτοκράτορες. Ο Βασίλειος Β' ορμά εναντίον του Βάρδα Φωκά κρατώντας στο ένα χέρι το ξίφος, ενώ με το άλλο την εικόνα της τοῦ Λόγου μητρός διηγκάλιστο (12).

Τον Ρωμανό Γ', στην αποτυχημένη εκστρατεία της Συρίας, συνοδεύει η εικόνα της Θεοτόκου, ή ν οί τών Ρωμαίων Βασιλείς [...] έ ν τοίς πολέμοις συνήθως έπάγονται. Αυτή ήταν και τι μόνο πολύτιμο αντικείμενο που ξέφυγε από τη λεηλασία των Σαρακηνών (13). Ο Ατταλειάτης διευκρινίζει, ότι η εικόνα, ήτις είώθει τοίς πιστοίς βασιλεῦσιν έν έκστρατείαις ώς άπροσμάχητον όπλον συνεκστρατεύεσθαι, ήταν της Βλαχερνιτίσσης. Την εικόνα αυτή είχε μαζί του ο Ρωμανός Δ' στην εκστρατεία που κατέληξε στην τραγωδία του Μαντζικέρτ (14).

Οι εικόνες χρησιμοποιήθηκαν για τον ίδιο σκοπό - την τόνωση του φρονήματος πληθυσμού και υπερασπιστών και την αποθάρρυνση των επιτιθεμένων - και κατά τις πολιορκίες. Την «αχειροποίητη» εικόνα του Χριστού, που αναφέραμε πιο επάνω, καθώς και εικόνες της Θεοτόκου, περιέφερε στα τείχη της πρωτεύουσας, το 626, ο πατριάρχης Σέργιος (15). Επί πλέον, έδωσε εντολή να ζωγραφίσουν στις δυτικές πύλες της Κωνσταντινούπολης - από όπου πλησίαζε ο εχθρός - τη Θεοτόκο βρεφοκρατούσα, οΐα ήλιον άπλανέστατον, ταίς άκτίσι τό σκότος διώκοντα (16) σε ρόλο δηλαδή αποτροπαϊκό. Περιφορά της εικόνας της Παρθένου στα τείχη μαρτυρείται και κατά την πολιορκία του 717 (17).

Μιλήσαμε για την «αχειροποίητη» εικόνα των Καμουλιανών. Η εικόνα αυτή, μαζί με την «αχειροποίητη» της Εδέσσης - το αγιον μανδήλιον ή θείον εκμαγείον και τον σεπτόν κέραμον (18) είναι οι πιο σημαντικές από μία ομάδα «αχειροποιήτων» εικόνων του Χριστού. Οι παλαιότερες εικόνες της κατηγορίας αυτής εμφανίζονται μετά τα μέσα του ΣΤ' και κατά τον Ζ' αι. και είναι αποκλειστικά εικόνες του Χριστού· αργότερα παρουσιάζονται και «αχειροποίητες» της Θεοτόκου (βλ. σημ. 221), σπανίως δε και αγίων.

Η «αχειροποίητη» εικόνα αντιστοιχεί προς το διΐπετές (ενν. ξόανον) της αρχαιότητας. Τα διΐπετή ήταν τα παλλάδια των αρχαίων - δηλαδή ομοιώματα θεών, και ειδικότερα της Αθηνάς - που προστάτευαν τις πόλεις στις δύσκολες περιστάσεις, καθώς και τους στρατιώτες στους πολέμους όπως υπονοεί η ονομασία τους, τα διΐπετή υ ποτίθενται ότι είχαν πέσει από τον ουρανό, από τον Δία. Κατά τον ίδιο τρόπο, στους βυζαντινούς χρόνους θεωρήθηκαν παλλάδια θρησκευτικές εικόνες, στην περίοδο δε που προαναφέραμε ήταν κυρίως οι λεγόμενες «αχειροποίητες» του Χριστού. Όπως παρατηρεί η Averil Cameron, η νέα πρωτεύουσα, υστερώντας σε θρησκευτική και πνευματική παράδοση απέναντι στη Ρώμη και τις μεγάλες αρχαίες πόλεις της Ανατολής, είχε ανάγκη να αποκτήσει τα δικά της σύμβολα (19). Η συγκέντρωση εικόνων και άλλων κειμηλίων, λειψάνων, κ.ο.κ. είναι μέρος της κρατικής προπαγάνδας, προς το εσωτερικό και το εξωτερικό· ανυψώνει το φρόνημα των κατοίκων, ενισχύει την αίγλη της αυτοκρατορίας στα μάτια εχθρών και φίλων, και λειτουργεί αποτρεπτικά έναντι των επίδοξων εισβολέων.

Η εμφάνιση των «αχειροποιήτων» εντάσσεται μέσα στα γενικότερα πλαίσια της ραγδαίας αύξησης του αριθμού των εικόνων, φορητών και μνημειακών, και της όλο και μεγαλύτερης αποτίσεως λατρευτικής τιμής προς

αυτές μετά τα μέσα του ΣΤ' αιώνα και μέχρι το ξέσπασμα της εικονομαχίας. Αυτή η ξαφνικά τόσο έντονη παρουσία των εικόνων οφείλεται στους αυτοκράτορες των χρόνων που προηγούνται της εικονομαχίας. Μαρτυρία αποτελεί η μυστηριώδης προέλευση και η ιστορική «δράση» της αχειροποίητης εικόνας, η οποία εμφανίζεται στο προσκήνιο ακριβώς τη στιγμή, που οι αυτοκράτορες ανακαλύπτουν τη χρησιμότητα, που μπορεί να έχει για την εξασφάλιση της νίκης κατά των Περσών και κρίνουν επωφελές να την προβάλουν. Η εικόνα είναι η ορατή, η απτή εγγύηση για την παρουσία του θείου προσώπου - του Χριστού στην περίπτωση - που θα συμπαρασταθεί και θα χαρίσει τη νίκη στον ευσεβή αυτοκράτορα και στα φιλόχριστα στρατεύματά του, εναντίον του θεομάχου και θεομίσητου εχθρού, και έτσι η αληθινή θρησκεία θα θριαμβεύσει και θα εξουδετερώσει την ψεύτικη, την περσική, που την απειλεί· προσδίδεται δηλαδή στον πόλεμο αυτόν χροιά θρησκευτική, εντονότερη απ' ό,τι μέχρι τότε (20).

Το θέμα της ξαφνικής εμφάνισης των αχειροποίητων και της σημασίας, που τους αποδόθηκε, νομίζω ότι συνοψίζεται καλύτερα σε μία παράγραφο του Andre Grabar : «Οι αχειροποίητοι θα μπορούσαν να έχουν » επινοηθή » με τις φροντίδες της αυτοκρατορικής κυβέρνησης ή μάλλον να έχουν » αξιοποιηθή » από τη βυζαντινή εξουσία (και γι' αυτό τον λόγο να μνημονεύονται από τους ιστορικούς της εποχής), επειδή οι θαυματουργές αυτές εικόνες ήταν δυνατόν να επιφορτισθούν με μία θρησκευτική υπηρεσία κατά τη διεξαγωγή ενός πολέμου - σταυροφορίας (βεβαίως, με τη λέξη σταυροφορία διαφωνούμε· βλ. Μέρος Δ', σελ. 304). Πράγματι, τις συναντούμε όπου και όταν τις είχαν ανάγκη τα στρατεύματα της χριστιανικής αυτοκρατορίας.» Από τα ποιήματα δε του Πισίδη συμπεραίνει αμέσως κατόπιν ο Grabar : «Υψωμένη επάνω από το στράτευμα, την ώρα της εκκίνησης, η «αχειροποίητος» ήταν σαν ένα σύνθημα σταλμένο από τον Θεό και υπόσχεση θριάμβου, γιατί ανανεώνει την ενσάρκωση του Λόγου. Ο Θεός την έστειλε στους πιστούς, όπως άλλοτε είχε στείλει τον ένσαρκο Λόγο. Η «αχειροποίητος» του Χριστού είναι, κατά τους περσικούς πολέμους του ΣΤ' και Ζ' αιώνα, ό,τι ήταν το λάβαρο στα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου (21) ».

Παναγία η Νικοποιός, Ναός του Αγίου Μάρκου στη Βενετία

Εκτός από την αχειροποίητη εικόνα του Χριστού, την ίδια εποχή και το ίδιο ξαφνικά εμφανίζονται στο προσκήνιο και οι θαυματουργές εικόνες της Θεοτόκου (όχι αχειροποίητες) και μάλιστα ο εικονογραφικός τύπος που οι Βυζαντινοί ονόμαζαν « Νικοποιό ». Κατά τον Grabar, από την εποχή του Μαυρικού, η παράσταση της Παναγίας με το Βρέφος αντικατέστησε, στις σφραγίδες, τη Νίκη, που εικονιζόταν επί Ιουστίνου Β' και Τιβερίου. Τον τύπο της Θεοτόκου- Νικοποιού (22) - υποστηρίζει ο ίδιος - παρίσταναν οι εικόνες που ίσως είχε ανηρτημένες στα πλοία του ο Ηράκλειος, όταν ήλθε από την Αφρική, καθώς και εκείνες που ζωγραφίσθηκαν στις πύλες της Κωνσταντινούπολης κατά την πολιορκία του 626 (23). Ο W. Seibt, πιο πρόσφατα, τοποθετεί τον πραγματικό εικονογραφικό τύπο της Θεοτόκου- Νικοποιού στον ΙΑ' κυρίως αιώνα, ενώ επισημαίνει τις διαφορές από τις πρόδρομες παραστάσεις των προ-εικονοκλαστικών χρόνων, οι οποίες πλησιάζουν, δεν μπορούν όμως να ταυτισθούν με τη « Νικοποιό » (24).

Τη φροντίδα των ιθυνόντων, να «εκμεταλλευθούν», για τις ανάγκες του πολέμου, τη θαυμαστή επίδραση της εικόνας ενός αγίου προσώπου στις ψυχές των στρατευμένων, φωτίζει καλύτερα ένα περιστατικό της νεώτερης ελληνικής ιστορίας: «Τις τελευταίες μέρες του Νοεμβρίου του 1912, όταν δηλαδή ο ελληνικός στόλος προετοιμαζόταν για τη ναυμαχία της Έλλης, ένας δίοπος πυροβολητής του θωρηκτού «Αβέρωφ» διαπίστωσε με έκπληξη, πως σε έναν κουβά

του πλοίου είχε σχηματιστεί - προφανώς από την οξείδωση - ένα σχήμα σε μορφή προσώπου που όντως έμοιαζε με τον άγιο Νικόλαο. Ο δίοπος έδειξε τον κουβά στους συντρόφους του και μετά όλοι μαζί ενημέρωσαν τον επιβαίνοντα στο πλοίο αρχιμανδρίτη. Ο ιερωμένος με τη σειρά του ανέφερε το γεγονός στο ναύαρχο Κουντουριώτη. Ο στόλαρχος χωρίς καν να ζητήσει να δει τον κουβά διέταξε να τοποθετηθεί αμέσως στο παρεκκλήσι του πλοίου και να γίνει γενική κλήση και σχετική ομιλία στο πλήρωμα. Ο κουβάς αυτός εξακολουθεί και σήμερα να βρίσκεται στα εκθέματα του θ/κ «Αβέρωφ» για να μας θυμίζει, όχι βέβαια τη μεταφυσική διάσταση του θέματος - την οποία άλλωστε ούτε ο ίδιος ο ναύαρχος πίστεψε - αλλά ότι ο έλληνας ναυτικός έχει την ανάγκη να αισθάνεται, πως ο προστάτης άγιος του είναι παντού και πάντα δίπλα του» (25) (βλ. εικ. 6).

Ιερά κειμήλια - άγια λείψανα

Την Κωνσταντινούπολη προστάτευαν, εκτός από εικόνες, και άλλα ιερά κειμήλια. Το πολυτιμότερο ήταν η εσθής (η μαφόριον ή ω μοφόριον) της Θεοτόκου (26). Αποκτήθηκε τον Ε΄ αιώνα και υπήρξε, μετά τις εικόνες, το κυρίως παλλάδιον της πρωτεύουσας, ιδιαίτερα στις πολιορκίες, αλλά και σε άλλες δύσκολες στιγμές (27). Στη φύλαξη της εσθήτος κατά τη διάρκεια του αβαρικού κινδύνου και στην κατάθεση της, έπειτα, στην εκκλησία των Βλαχερνών, από τον πατριάρχη Σέργιο, αναφέρεται ανώνυμο κείμενο - ίσως του Θεοδώρου συγκέλλου - που έχει εκδώσει ο Loparev (28).

Την σεβαστήν εσθήτα της Θεομήτορος περιέφερε στα τείχη της πρωτεύουσας ο Θεόφιλος, κατά τη λιτανεία για την αποτροπή της επίθεσης του Θωμά (29). Το ίδιο έπραξε ο πατριάρχης Φώτιος κατά τη ρωσική επίθεση (860). Όπως αφηγείται δε ο ίδιος, το ένδυμα της Παναγίας έπαιξε ρόλο «αποτροπαϊκό» μόλις το είδαν οι επιδρομείς στο τείχος, έστρεψαν τα νώτα και έλυσαν την πολιορκία (30). Ο Ρωμανός Λακαπηνός ξεκίνησε για τη συνάντηση με τον Συμεών της Βουλγαρίας (924), το σεπτόν της αγίας Θεοτόκου [...] ω μοφόριον [...] ώσπερ τινά θώρακα αδιάρρηκτον περιβαλόμενος (31).

Στην Κωνσταντινούπολη, εκτός από την εσθήτα, βρίσκονταν η ζώνη της Θεοτόκου, τα σπάργανα του Ιησού (32) και πολλά άλλα ιερά κειμήλια, καθώς και τίμια λείψανα. Τα αντικείμενα αυτά δεν έφεραν μόνο οι αυτοκράτορες και οι στρατηγοί από τις εκστρατείες (33), αλλά και απλοί άνθρωποι, που πολλές φορές, μάλιστα, τα έκλεβαν από διάφορους τόπους. Η συγκέντρωση τους στη βασιλίδα των πόλεων προβαλλόταν ως θείον βούλημα (34) και επομένως ήταν επιβεβλημένη. Έτσι, η κλοπή αυτή (ιεροσυλία ακριβέστερα) όχι μόνο δεν εθεωρείτο κολάσιμη, αλλά ήταν και επαινετή (35). Πολλά από τα ιερά λείψανα και κειμήλια απαριθμεί στη β΄ δημηγορία του ο Πορφυρογέννητος (36). Επί εικονομαχίας, και κυρίως επί Κωνσταντίνου Ε΄, η απόδοση τιμής στα λείψανα αγίων είχε απαγορευθή (37).

(1) Π. χ. στην Παλαιά Διαθήκη ο Ιησούς του Ναυή διατάσσει τους ιερείς «ἄρατε τὴν κιβωτὸν τῆς διαθήκης Κυρίου καὶ προπορεύεσθε τοῦ λαοῦ» (Ιησ. Ναυή, Γ΄, 6. ΣΤ΄, 12-13). Στην αρχαία Σπάρτη, αφού θυσιάσει πρώτα ο βασιλεύς (και ιερεύς), λαβὼν ὁ πυρφόρος πῦρ ἀπὸ τοῦ βωμοῦ προηγείται ἐπὶ τὰ ὄρια τῆς χώρας (Ξενοφών, Λακεδ. Πολ., XIII, 2-3).

(2) Από τα τακτικά μοναδική εξαίρεση η αναφορά του Frontinus στο « signum modicae amplitudinis », εμπρός στο οποίο προσευχόταν ο Σύλλας πριν από τις μάχες (βλ. πιο επάνω, σελ. 85, σημ. 173) και που πρέπει να ήταν κάποια μικρή εικόνα η μάλλον ειδώλιο.

(3) Για τις εικόνες και τον ρόλο τους γενικά, Μ. Σιώτης, Ιστορία και θεολογία των ιερών εικόνων, Αθήναι, 1994, σύντομο αλλά κατατοπιστικό. RBK, Bd. I (1966) τα λήμματα *Acheiropoietos* (στ. 22-28), *Bild* (στ. 616-662, κυρίως 629-633), *Christushilder* (στ. 966-1047), υπό ΚΙ. Wessel, με πλούσια βιβλιογραφία. Πιο χρήσιμες και κατατοπιστικές για το θέμα οι μελέτες του E. Kitzinger, « The Cult of Images », και του A. Grabar, *L' iconoclasme byzantin* από την τελευταία ενδιαφέρει κυρίως το α' κεφάλαιο « Les empereurs et les images religieuses de Justinien Ier a Justinien II » (σελ. 13-45). Επίσης Averil Cameron, « Images of Authority »). Ειδικά για τις εικόνες του Χριστού, μοναδική είναι, ακόμη σήμερα, η ογκώδης εργασία του E. v. Dob - Schutz, *Christushilder*. ODB, λήμμα *Acheiropoietos*. Για τις αχειροποίητες της Θεοτόκου βλ. Χαρά Κωνσταντινίδη, «Η μορφή της αχειροποίητου», σελ. 221-243.

(4) Θεοφ., σελ. 298, 16-17. Πισίδης, Ηράκλειας, Π12 κε. (P ertusi, σελ. 252), όπου ο Ηράκλειος παρομοιάζεται με τον Περσέα (βλ. και σχόλιο, P ertusi, σελ. 271). Τις σκέψεις μου για τη θέση των εικόνων αυτών βλ. Καραπλή, «Κιβώτια - Ξυλόκαστρα - Καστέλλωμα», *Βυζαντινά* 29 (2009), σελ. 111-119. Κατά τον Κεδρηνό (σελ. 712) και άλλους μεταγενέστερους ο Ηράκλειος έφερε όταν ήλθε και την αχειροποίητο εικόνα του Χριστού, αυτό είναι όμως ανακριβές (βλ. P ertusi, σελ. 142). Βλ. και Μέρος Γ΄, σελ. 178

(5) Θεοφ., σελ. 303, 17-21 = Πισίδης, Εἰς Ἡράκλειον, I, 139 -151 (P ertusi, I σελ. 91), Κεδρηνός, σελ. 719.

(6) Πισίδης, Εἰς Ἡράκλειον, II, 86-104 (P ertusi, σελ. 101).

(7) Κατά τον Κεδρηνό (σελ. 685), μόνη πηγή για την *translatio*, η εικόνα ήλθε στην πρωτεύουσα κατά το θ' έτος της βασιλείας του Ιουστίνου Β'. Βλ. και τα σχόλια του P ertusi, Giorgio di Pisidia, σελ. 142-143. Επί Μαυρικίου ο στρατηγός Φιλιππικός, πριν από μάχη με τους Πέρσες (Σολάχων, 586), άναλαβών τήν θεανδρικήν μορφήν, ήν άχειροποίητον οί 'Ρωμαίοι δοξάζουσιν, διατρέχων τάς τάξεις, τῷ όπλιτικῷ μετεδίδου θείας δυνάμεως... (Θεοφ., σελ. 255, 15κε. = Θεοφύλ. Σιμοκ. II.3, σελ. 70-72). Όταν, όμως, ο σύγχρονος του Φιλιππικού στρατηγός Πρίσκοκ, στη διάρκεια ανταρσίας των στρατιωτών του, ήλπισε ότι η αχειροποίητη εικόνα του Χριστού τον προστάτευε, απατήθηκε• οι στρατιώτες δεν σεβάσθηκαν καθόλου την εικόνα και τον λιθοβόλησαν (Θεοφύλ. Σιμοκ. III. 1, σελ. 114).

(8) Kl. Wessel, *Acheiropoietos* (RBK, στ. 24). E. v . Dobsch ü tz, *Christushilder*, σελ. 53.

(9) Πρόκειται για τον κατόπιν άγιο Αντώνιο τον νέο. Βλ. πιο επάνω, σελ. 60.

(10) Θεοφ. Συνεχ., σελ. 180-181. Ο Σκυλίτζης (σελ. 100) παραλείπει αυτή τη συγκεκριμένη εντολή. McCormick, *Eternal Victory*, σελ. 248. Για τις θρησκευτικού περιεχομένου παραστάσεις ή επιγραφές στις ασπίδες (όπλα αμυντικά), T. G. Kollias, *Byzantinische Waffen*, Wien, 1988, κυρίως σελ. 127-128. Σημειώνω συμπληρωματικά την απεικόνιση της γεννήσεως του Χριστού σε ομφάλιον ασπίδας (DuC.gr., ομφάλιον, A pp. II, στ. 210) ή τη χάραξη του συμβόλου της πίστεως (DuC.gr ., στ. 1044), όπως παλαιότερα του χριστογράμματος ΧΡ επί Μ. Κωνσταντίνου (Lactantius, *De mortibus persecuterum*, XLIV). Αργότερα, από τον ΙΒ ' αιώνα και έπειτα, βλέπουμε θρησκευτικές παραστάσεις και επιγραφές και στα... σπαθιά, τα κατ' εξοχήν επιθετικά, φονικά, όπλα (K o lias, στο ίδιο, σελ. 147). Να πρόκειται άραγε για δυτική επίδραση;

(11) Θεοφ. Συνεχ., σελ. 284-285 = Σκυλ., σελ. 144, 32 κέ.

(12) Ψελλός, Χρονογραφία, τομ. I, σελ. 10, XVI. Εσφαλμένη η ε ρμηνεία του A. B abuin (« Standards », σελ. 35) ότι επρόκειτο περί σημαίας. Το κεί-μενο είναι σαφέστατο. Εννοείται, ότι τον απροσδόκητο θάνατο του Φωκά ο Ψελλός (σελ. 11) αποδίδει στην εικόνα της Παναγίας. Πρβλ. και σελ. 95-96.

(13) Ψελλός, Χρονογραφία, τόμ. I, σελ. 39, X.

(14) Ατταλ., σελ. 153. Στην περίπτωση αυτή η παρουσία της εικόνας δεν απέτρεψε τον βασιλέα από μία πράξη απανθρωπιάς, δηλαδή τη ρινότμηση κά-ποιου στρατιώτη για ένα όχι και τόσο βαρύ παράπτωμα. Την έλλειψη οίκτου εκ μέρους του βασιλέως και την ασέβεια του προς την εικόνα, θεώρησε ο παρών κατά το γεγονός Ατταλειάτης ως κακό οιωνό για την επικείμενη μάχη.

(15) Πισίδης, Είς τήν έφοδον τῶν βαρβάρων, στ. 370-383 (P ertu si, σελ 193, και σχόλια σελ. 220-221, όπου επισημαίνεται, ότι η περιφορά της αχειροποίητης εικόνας του Χριστού δεν περιέχεται σε όλες τις πηγές που περιγράφουν τη λιτανεία του 626). Ο Ηράκλειος, που έλειπε από την πρωτεύουσα στη δεύτερη εκστρατεία του, φαίνεται ότι αυτή τη φορά δεν είχε πάρει μαζί του αυτή την εικόνα - αν βέβαια δεχθούμε, ότι πράγματι την κρατούσε στα χέρια του το 626 ο

πατριάρχης. Ο Van Dieten (*Geschichte der Patriarchen*, σελ. 15) δίνει άλλη ερμηνεία στο θέμα, η οποία όμως, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι πει-στική. Άλλωστε οι σελίδες του D o bsch ü tz (*Christushilder*) καί του Pertusi (*Giorgio di Pisidia*), στις οποίες παραπέμπει, δεν νομίζω ότι είναι οι κα-τάλληλες- κατ' εμέ, οι σελίδες 126*-127* του D o bsch ü tz και η σελ. 220 του Pertusi είναι πιο διαφωτιστικές, αν διαβασθούν προσεκτικά.

(16) Θεόδ. Σύγκ. XV (*S ternbach*, σελ. 304 5 -8).

(17) Διήγησις ωφέλιμος (PG 106, στ. 1348).

(18) Το προϋπάντησε στον ποταμό Σαγγάριο ο πατρίκιος παρακοιμώμενος Θεοφάνης, ενώ ο αυτοκράτορας Ρωμανός Α' το υποδέχθηκε στις 15 Αύγουστου 944 στις Βλαχέρνες. Θεοφ. Συνεχ., σελ. 432 = ΨΣυμ.μάγ., σελ. 749 = Σκυλ., σελ. 231, 66-232, 72. Μετά την άλωση του 1204 από τους σταυροφόρους η «χειροποίητος της Εδέσσης μεταφέρθηκε στη Δύση. D o bsch ü tz, *Christushilder*, ii, σελ. 38* κ. έ., b aynes, « *The Supernatural Defenders* »), σελ. 171. Στ. Παπαδάκη - Ο εκλανδ, « Το άγιο μανδήλιο », *Δελτίον ΧΑΕ*, περ. Δ', 14 (1987-1988), σελ. 283 κ.έ. Το «άγιον Μανδήλιον» απήλλαξε την Έδεσσα της Μεσοποταμίας από την πολιορκία του Χοσρόη Α' το 544 (Ευάγγριος, *Migne*, PG 86, 2748 C - 2749 A). Το 944 οι κάτοικοι αναγκάσθηκαν να το δώσουν ως «αντίλυτρον» στον στρατηγό Ιωάννη Κουρκούα για να λύσει την πολιορκία του. Δsn συμφωνώ με την Αθ. Κόλια - δ ερμιτζάκη («Ιερός πο λφός», σελ. 277-278), ότι ο σκοπός της εκστρατείας του Κουρκούα ήταν η απόκτηση του Μανδηλίου. Για τον κέραμον, βλ. επόμ., σημ. 251.

(19) *Averil c ameron*, «*Images of Authority* », σελ. 29. κωνσταντινίδη, «Η μορφή της Αχειροποιήτου», σελ. 223-225, 237 κ.έ.

(20) Ο *G rabar* (*L ' iconoclasme*, σελ. 27), ο οποίος χαρακτηρίζει τον πό-λεμο αυτόν « *guerre religieuse* » (:θρησκευτικό πόλεμο, όχι «Ιερό») και κατα-λήγει στο συμπέρασμα, ότι ο πόλεμος εναντίον των Περσών κτυπά την ασέβεια των Σασσανιδών και του κράτους τους• το έγκλημα τής ασέβειας είναι υποχρε-ωμένος να πατάξει ο χριστιανός αυτοκράτορας. Βλ. και Εισαγωγή, σελ. 13.

(21) *g rabar*, *L ' iconoclasme*, σελ. 31-32.

(22) Κατά τον τύπο αυτόν η Θεοτόκος στέκεται όρθια σε στάση μετωπική με τα δύο χέρια της, συμμετρικά, κρατεί το Βρέφος, που παριστάνεται επίσης κατά μέτωπο και μέσα σε ωοειδές ή στρογγυλό μετάλλιο (*medaillon*). Η Θεοτόκος δηλαδή έχει στα χέρια της μία *imago clipeata*, όπως ακριβώς, στο δίπτυχο του υπάτου Βασιλείου, η Νίκη έχει μία *imago clipeata* του υπάτου (*G rabar*, *L ' iconoclasme*, σελ. 35).

(23) *g rabar*, *L ' iconoclasme*, σελ. 34-35. Βλ. προηγ., σημ. 222, 234.

(24) *Seibt*, « *Theotokos - Nikopoios* », κυρίως σελ. 556-559. *M. Salamon*, « *The Miliaria with St Mary Nikopoios...* », σελ. 359-372.

(25) Από την ομιλία του αρχηγού του ΓενικούΕπιτελείου Ναυτικού αντιναυάρχου Αντώνη Αντωνιάδη, στις 6. XII.2003, κατά την τελετή του εορτασμού του αγίου Νικολάου, *Ναυτική Επιθεώρηση* 159 (Νοέμβρ.-Δεκέμβρ. 2003), σελ. 321.

- Ευχαριστίες για τη φωτογραφία οφείλονται στον υποναύαρχο Α. Δήμιτσα και στον κελουστή τότε Σπ. Παπαδόπουλο.
- (26) Κατά περίεργο τρόπο η παλαιότερη μαρτυρία για τις θαυματουργές ιδιότητες της εσθήτος της Θεοτόκου, που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, ανήκει στον Γρηγόριο της Τούρ (*In gloria martyrura*, ί.9)• βλ. Averil C ameron, « *Images of Authority* », σελ. 19, σημ. 77• τ ης ίδιας, « *The Virgin ' s Robe* », σελ. 46 και σημ. 21, και « *The Theotokos* », σελ. 90. B aynes, *The Finding...*, σελ. 235.
- (27) Δώρον πανάγιον, ὄπερ ἡ Θεοτόκος εἰς σωτηρίαν τῆ πάλει δέδωκεν (*L oparev*, κεφ. 7, σελ. 600).
- (28) *Loparev*, « *Αρχαία μαρτυρία...*». Βλ. και Μέρος Δ', σελ. 356, σημ. 701. Σημειώνουμε, ότι το κείμενο αναφέρεται στην εσθήτα της Θεοτόκου και όχι στην τιμία ζώνη, όπως γράφει ο τίτλος που έχει δώσει ο *Loparev*. Για τη μέριμνα του Σεργίου για την εσθήτα, βλ. *Van Dieten, Geschichte der Patriarchal*, σελ. 17 και 20.
- (29) Γενέσιος Β' 5 (σελ. 2846) = Θεοφ. Συνεχ., σελ. 59,13-14 = Σκυλ., σελ. 34, 84.
- (30) Λ αούρδας, «Φωτίου Ομιλία», σελ. 45,18-30. Βλ. και ΤΣυμ.μάγ. (σελ. 674,22 κεξ.) και Συν. Γ. μον. (σελ. 827,6 κεξ.), κατά τούς οποίους οι επί κε-φαλής της λιτανείας τό μαφόριον τῆ θαλάσση ἄκρως προσέβαφαν και τότε ξέ-σπασε η τρικυμία που κατέστρεψε τα μονόξυλα των Ρως.
- (31) Θεοφ. Συνεχ., σελ. 407 = ΤΣυμ.μάγ., σελ. 736 = Συν. Γ. Μον., σελ. 899 = Σκυλ., σελ. 219,33. Ὁ B abuīn (σελ. 35 και σημ. 150) θεωρεί το ωμοφόριον... σημαία! Αλλά η 'ννα Κομνηνή (Αλεξιάς Ζ' 3.7), στην οποία ο Babuīn παραπέμπει, με τη φράση τό ὠμόφορον σημαίαν κατέχων, εννοεί «κρατώντας το μαφόριον (ωμοφόριον) ως σημαία», «αντί για σημαία», και όχι ότι ήταν σημαία.
- (32) Βλ. π. χ. Σκυλίτζης, σελ. 400, 39 κ. έ. Baynes, «*The Supernatural Defenders**, σελ. 175. Averil Cameron, «*The Theotokos*», κυρίως σελ. 98 . Της ίδιας, «*The Virgin's Robe*», σελ. 50, σημ. 40.
- (33) Ο Νικηφόρος Φωκάς, π. χ., έφερε από την εκστρατεία στη Συρία τόν ἔχοντα ἀχειρότευκτον ἐκτύπωμα τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ... κέραμον,... και τῶν τριχῶν τοῦ βαπτιστοῦ Ἰωάννου βόστρυχον ἕνα πεπιλημένον αἵματι (Σκυλ., σελ. 271, 60-63 = Ζων., III, σελ. 503-504). Ο Λέων διάκονος (σελ. 71) αναφέρει μόνο τον σεπτόν κέραμον κατ' αυτόν είναι ο Τζιμισκής που έφερε από τη Συρία και Παλαιστίνη τά τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ σανδάλια... και τάς τοῦ σεβασμίου Προδρόμου τρίχας, καθώς και εικόνα της Σταυρώσεως (Λέων διάκ., σελ. 166), ενώ από τη Βουλγαρία έφερε εικόνα της Θεοτόκου (Λέων διάκ., σελ. 158). Πρβλ. πιο επάνω, σελ. 99.
- (34) Baynes « *The Supernatural Defenders* », σελ. 167.
- (35) Π.χ. επί Κωνσταντίνου Ζ' , ἤχθη [...] ἡ τιμία χεῖρ τοῦ Προδρόμου [...] ἀποκλαπεῖσα παρά τινος διακόνου, στην οποία ο βασιλεύς και ο πατριάρχης επεφύλαξαν λαμπρή υποδοχή (Σκυλ., σελ. 24 5, 27-32). Βλ. και προηγ. (σελ.99) περί του Αγίου Μανδηλίου.
- (36) Vari, «*Exzerptenwerk*», σελ. 83.

(37) Βλ. Μέρος Γ, σελ. 188.

Πηγή: vizantinaistorika.blogspot.gr